

הַעֲרָכוֹת וְדַבְרֵי-בִקְרָת

מפעל חייו של יצחק בן-צבי

מאת חיים ליף

א

המעייין בכתבי יצחק בן צבי ז"ל תעלה לפניו דמות של חוקר שקדן, חרוץ ודייקן, החושף פרשיות נעלמות או סתומות בקורות עמנו, בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, חברה, אוכלוסים, מדיניות עדות וכיתות וכו'. המחקרים לא נכתבו כלאחר יד. על אף חובותיו ועיסוקיו הרבים של בן-צבי בענייני הישוב ובתנועה הלאומית, הרי מחקריו הם פרי שקדנות קפדנית, שדרשו עיון מדוקדק, בירור וליבון כתבי יד, אגרות, תעודות וממצאים עתיקים, ניפויים ופיענוחם. חידה היא, מאין נמצא לו הזמן לאיסוף, מיון ואימות ידיעות ממאות ספרים וקונטרסים בעברית ובשפות לועזיות ולעסוק באיתור וזיהוי נקודות-ישוב קדומות ומאוחרות השנויות במחלוקת—מלאכה המצריכה זהירות, דיוק ובקיאות עצומה במקורות וידיעת הארץ מכלי ראשון, מתוך מגע ישיר עם האתרים הנידונים וחקר תנאיהם ונתוניהם ההיסטוריים, הגיאוגרפיים והגיאולוגיים. ומן החומר שצבר ברוב חריצות וידיעה רחבה, בנה בן-צבי בנייני מחקר המהווים תרומה רבת ערך ומשקל לידיעת ארץ-ישראל וישובה הכללי והיהודי במאות השנים האחרונות.

כשאתה מעלה על דעתך שחוקר זה הקדיש מרבית ימיו לעבודה מאומצת ורבת אחריות של בניין עם וארץ; של עיצוב צורות חיים חדשות, בירור וניסוח שיטות, השקפות ודעות בדרך להגשמת אידיאלים של אדם ולאום, כשהדרך זרועה מכשולים ואבני-נגף וסכנות אורבות על כל צד ושעל — הרי תגדל התמיהה על אותה שלווה נפש, שקידה, רצון ומרץ כביר שנתגלה באדם צנוע ומתון זה, שיכול היה בימי טובה כבימי רעה, בשעות נסיונות ומבחנים קשים, להיפנות למחקריו, כאילו אלה היו עיקר עבודתו ותכלית מעשיו. אין זאת אלא שהשלימות הנפשית ואיתנות הרוח היו הקו המכריע באישיותו של הנשיא ולפיו פעל בשטחים הרבים יהושנים של מחשבה ומעשה.

ואמנם מקור-השראה אחד המריץ וכיוון כוחותיו של בן-צבי בכל ימי חייו, בין עבודתו הלאומית-המדינית ובין פעולתו המחקרית, והוא — משאת-הנפש הגדולה של שיבת ציון. ומכיוון שקימום חיינו במכורתנו העתיקה, פירושה היה גם זיקה ליסודות הרוח ההיסטוריים, לחזון הנביאים הקדום, כשהוא ממוזג ומשולב בתורת אדם וחברה חדשה, הרי כל שריד מן העבר — מישוב עתיק, אם מתקופת המקרא, או התלמוד — עדות מוחשית היא לשורשינו בארץ, שמהם יצמחו וישגשגו חיינו בה מחדש. מחקר ארץ-ישראל על כן, עתיקותיה, ישוביה — כל המאורעות

שעודו עליה והתמורות שחלו בה — עניין הוא להווה ולמפעל התחייה שלנו. אף הגלים הרבים והזרים שעברו על ארצנו במשך מאות בשנים מאז גלינו ממנה — גלי אוכלוסים, קרבות ומשטרים — לא מחו את עיקבות בני האומה, אדוני הארץ לפנינו, וחותמם שהטביעו בה. על אף הרדיפות האכזריות, הפרעות ומסעות ההשמדה, קיימים היו ישובים יהודים באחת מפינות הארץ, ואף נמצאו בה צאצאי עמנו, שלא הלכו אף פעם לגולה, אלה המוסתערבים, שנאחזו בציפורניהם בארץ, נידבקו בה כזיקית זו אל הסלע, ושרידים מהם בילו את צריהם מאז החורבן עד תקופתנו החדשה.

ב

לא קשה להתחקות על המניעים שהביאו את בן־צבי להתייצב על דרך התחייה הלאומית וההגשמה החלוצית. בית אביו היה חדור אהבה לארץ־אבות. האב צבי שמשי (שימשלביץ), מורה וסופר עברי,¹ אצל מרוחו הציונית על הבן. בשנת 1891 ביקר האב בארץ־ישראל. בזיכרונותיו יספר בן־צבי איך נצטרפו הרשמים של האב מביקורו בארץ אל הדברים שקרא בתנ"ך ובאגדה, בספר יוסיפון וחבורותיו של זאב יעבץ על חיי ארץ־ישראל החדשה — עד שהיו לאחד: „ובספרו לנו, הילדים, על כל מראה עיניו ומשמע אוזניו, על חרבות ירושלים ועל המושבות החדשות, על פאר הכרמל והדר השרון — לא היו הדברים הללו חדשים ומתמיהים בעינינו, אלא המשך האגדה... הידועה מכבר והקרובה ללב.“

חוץ מבית אביו, השפיעו על בן־צבי הצעיר המורים העברים המצויינים בפולטאבה, ובתוכם הסופר א. ז. ראבינוביץ. הם נטעו בקירבו את האהבה לעמו ולארצו, אהבה זו לא פגה, גם כאשר הביט מסביב וראה, כי הנוער היהודי בורח מעמו ונותן את חילו לזרים. מעשה זה של צעירי ישראל עוד חיזק בליבו את הרצון לעשות למען השיחורר הלאומי והחברתי של העם היהודי.

בתרס"ד ביקר בן־צבי בארץ בפעם הראשונה. הוא היה אז תלמיד בית־הספר הממשלתי בפולטאבה. בן־צבי עבר את הארץ לארכה ולרחבה. לא כל מה שראה לקח את ליבו. הישוב העברי החדש היה קטן ודל באותם הימים. במושבות העבריות המעטות כמעט שלא היו מצויים פועלים יהודים. העבודה נעשתה ברובה על־ידי ערבים. רבים מן האיכרים נשאו את נפשם לחוץ־לארץ. אף־על־פי־כן לא התייאש בן־צבי הצעיר מחזון־נפשו ומיעודו. בנפשו גמלה ההחלטה לשוב אל הארץ ולהקדיש את כל חייו ליישובה ולבנייתה.

בשוב בן־צבי ממסעו היה אך כבן עשרים, אך כבר בגיל צעיר זה גילה בגרות שכלית, יציבות נפשית והחלטה עזה לבצע את יעודו החלוצי. הוא שיתף פעולה עם דוב (בר) בורוכוב ויחד ייסדו בתרס"ו את מפלגת פועלי־ציון באוקריינה. הימים ההם, מאביב תרס"ו עד פסח תרס"ז, חי בן־צבי חיי „מחותרת“ והסתתר מעיני המשטרה הצארית. מקיוב, שבה למד באוניברסיטה, במחלקה למדעי הטבע,

1. הוציא שני ספרים: זכרונות (הוצאת ראובן מס, תרצ"ץ) ו„מגילת יוחסין“, ת"ש. הוא בא לארץ בשנת תרפ"ג ופירסם מאמרים ב„העולם“, „רשומות“ ועוד. האב זכה לברך ברכת שהחייו כשנתמנה בנו לנשיא, והוא אז בן צ"ב.

עבר לגור בוויילנה. כל אותם הימים שקד על ענייני המפלגה ועשה לה תעמולה ונפשות; השתתף בעתונות המפלגה באידיש וברוסית ועסק, בפרוע פרעות ברוסיה, באירגון ההגנה העצמית של היהודים.²

בפסח תרס"ז עלה בן-צבי (ואז גם שינה את שמו).³ לאחר שישב זמן מה ביפו עלה, בפורים תרס"ח, לירושלים. מאז היתה עיר הבירה בראש ענייניו ונתן הרבה מזמנו וממירצו לתיכנונה ולתיקונה. בשנת 1910 סייע ביסוד "האחדות", בטאונה של מפלגת פועלי ציון, והיה אחד מראשי המשתתפים בשבועון הזה.⁴ שנה לפני כן היה בין מייסדי "השומר". באותה תקופה היה פעיל במפלגה, ער לכל בעייתו הישוב ושוקד על חיווק מעמד הפועל העברי במושבות היהודיות. בימים הראשונים התפרנס מעבודתו הספרותית ומהוראת שעורים פרטיים. על הרושם שעשה או סיפר לאחר כך אחד מתלמידיו, ד"ר אברהם גרנות, מי שהיה נשיא הקרן הקיימת לישראל. ואלה הם דבריו:⁵

"זוכר אני את פניו החיוורים — כנראה היה אז חולה, והייתה מורגשת עייפות-מה אצל צעיר זה. איני יודע אם היה מורה ופדגוג מצויין, אך זוכר אני את סגולתו של מורי החדש כבעל-שיחה נחמד. הוא... היה מזכיר לי מורה אחר מימי ילדותי באודיסה, שהיה מלמדני עברית — ח. נ. ביאליק ז"ל... מפיו (של בן-צבי) לא שמעתי סיפורים של משורר שהתלהב מנוף הטבע, אבל בקולו העמוק היה מדבר על הארץ ועל מפעל תחייתה, על המעשים, הגדולים העשויים להתחולל בה במרצם של הפועלים, על הנוער הבונה. היינו שוכחים את הלימודים — גם המורה וגם התלמיד. וכשאני מהרהר כעת על אותן שעות, הריני שואל את עצמי: מה תפקיד מילאו שיחות אלה להתגבשות עולמי הציוני, לעיצוב יחסי אל אלה המקימים את ארץ-ישראל החדשה... רושם השיחות הללו נשאר חרות עמוק בלבי".

כאמור, שיתף בן-צבי את עצמו בעבודה זו של יסוד הגימנסיה בירושלים והורה בה עד 1912, שאז הלך לקושטא כדי ללמוד את תורת המשפטים. ככלל מעשיו, כך גם היתה השתלמותו במקצוע הזה אמצעי למטרה, שלה התקדש והקדיש את חייו — השתתפות בבניין הארץ במיטב כשרונותיו וכוחותיו. בשובו לארץ פרצה מלחמת העולם הראשונה. הממשלה הטורקית, שרדפה באף את הציונות, ושילחה מן הארץ את מנהיגיה, גזרה גזירת גירוש גם על בן-צבי, ויבל"ת חבירו ד. בן-גוריון. זמן מה עשה במצרים ואחר-כך הלך לאמריקה וישב בה שלוש שנים, עד שהתנדב לגדוד העברי וחזר עמו לארץ.

2. לאחר שגילתה המשטרה מחסן הנשק של ההגנה העצמית בביתו, אסרה את אביו ואת אחיו. אביו נשלח לט"ז שנה לסיביריה.
3. וכך גם ציין במשא "גנוזים": "את שמי זה — בן-צבי — קיבלתי ביום בו ירדתי מן האניה לנמל יפו בט"ו ניסן תרס"ז (1907)".
4. על רוב מאמריו חתם בכינויו "אבנר", מימי פעולתו הציונית-סוציאליסטית ברוסיה.
5. בספרו "אישים בישראל", תיאור דמויות, עמ' 265—271.

ג

נדמה, כאילו יד ההשגחה היה בדבר, שזימנה מספר מנהיגים ציונים מאירופה (כגון: ד"ר שמריהו לוי, הרב מאיר ברלין-בר-אילן), וכן גם עסקנים ואנשי רוח מארץ-ישראל בשנות מלחמת העולם הראשונה באמריקה (אליעזר בן-יהודה ובנו איתמר; ד"ר בן-ציון מוסינזון ושני נציגי א"י העובדת: ד. בן-גוריון וי. בן-צבי ועוד) — כדי להכשיר את יהדות אמריקה לקראת תפקידיה החשובים בימי ההכרעה לרעיון הלאומי. שלוש השנים שעשה בן-צבי באמריקה (1915-1918) היו שנות פעילות נמרצת בכל השטחים והצורות של החיים הלאומיים: בתנועת הקונגרס היהודי; בייסוד "החלוץ"; בהקמת ההסתדרות העברית באמריקה; בחיזוקה של מפלגת פועלי ציון ובאירגון הליגיון העברי. בימי שיבתו בארצות-הברית התגברה גם עבודתו הספרותית והמדעית. הוא הירבה לתרום לעתונות העברית ("התורן") והאידיית, ערך יחד עם ד. בן-גוריון את הקובץ "יזכור" לזכר חברי "השומר" שנפלו על הגנת שדות המולדת: ואת הספר "ארץ-ישראל בעבר ובהווה" ("ארץ-ישראל אין פערגאנגענהייט אין געגענווארט"). עד היום יכול ספר זה להיחשב בהיקפו, בעושר הידיעות על הגיאוגרפיה, ההיסטוריה, המדיניות, האוכלוסייה, המסחר והתעשייה של ארץ ישראל — לאחד מספרי-היסוד במקצוע הזה.

מובן מאליו שארץ-ישראל החדשה, זו שעתידה להיות ביתו הלאומי של עם עובד, יוצר וקובע את גורלו ההיסטורי — היתה בראש מחשבתו ופעולתו של י. בן-צבי בשלוש שנות ישיבתו באמריקה. ארץ-ישראל הפכה למערכת קרב בין טורקיה וצבאות אנגליה. הישוב היהודי, שמיספרו עלה סמוך לפרוץ המלחמה למאה אלף בערך, הלך הלוך והידלדל, הלוך וחסור. אחמד ג'מאל פחה, מפקד המחנה הטורקי הרביעי, גזר גזירות על היישוב, אסר והגלה את מנהיגיו וזרע אימה מסביב. אולם פני בן-צבי היו אל העתיד. ב"ניצני החלוץ באמריקה" מספר המנהיג הצעיר אז על מצב-העניינים בימים ההם בדברים אלה:

"באותה תקופה לא ידע שום איש בעולם כמה זמן תימשך המלחמה העולמית... אולם החלטתנו לא היתה תלויה בשאלת הזמן. וכך היה מהלך מחשבתנו: אם המלחמה תיגמר בקרוב — ודאי שאנו מחוייבים להכשיר את גדודי העלייה הראשונים מעתה. ואם תארך המלחמה — עלינו לנצל כל הזדמנות להכניס דם עברי חדש לארץ בדרכים אחרים. חשבנו על יצירת גדודים יהודים, אשר יפלוס להם נתיב לארץ בתור יחידות-צבא עבריות למלחמה ולעבודה. עוד כמה חדשים לפני שגורשנו מן הארץ, לקחנו דברים בירושלים על תוכנית-פעולה חלוצית בקרב אחינו באמריקה. עכשיו, כאשר הגיעה מיצוה זו לידינו, החלטנו שלא להחמיצה".

לתכנית זו הקדישו את זמנם וכל כוחם שני החברים, בן-גוריון ובן-צבי. לאירגון החדש שהקימו קראו בשם "החלוץ". בן-צבי ביקר שבע עשרה ערים באמריקה ובכל אחת מהן סייע בהקמת סניפים ל"החלוץ". כן גם נוסדה החווה החקלאית בוואודביין, ניו-ג'רסי, "ההכשרה" הראשונה מסוג זה. כשהגיעו הידיעות על כניסת

האנגלים לארץ, פתחו שני החברים בגיוס מתנדבים לגדודים העברים. בין המתנדבים הראשונים היו שני המנהיגים עצמם ומאה וחמישים מחברי החלוץ האמריקאני.

ד

"הדרך למדינה" — ניפתחו לה אופקים חדשים לאחרי מלחמת העולם הראשונה, הצהרת באלפור ואישור המאנדאט הבריטי. אולם יחד עם פריחת התקוות, התעצמות הכוחות והרחבת המפעלים, ניתגברו המכשולים וניסתבכו העניינים ביישוב ובזירה הבינלאומית. תנועת העבודה קיבלה תגבורת מן העלייה השלישית. היה צורך לבחון מחדש את דרכיה ביחס למערך הכוחות הפנימיים והחיצוניים — כיבוש העבודה בארץ והתפשטות האינטרנאציונאל השלישי בעולם. הישוב עמד לפני אירגונו ההנהלתי והמדיני. נתעוררו הכוחות העויינים ל"בית הלאומי" והתקיפוהו כשיסודותיו היו עדיין רופפים למדי.

בשובו לעבודתו אחר פירוק הליגיון לקח בן-צבי חלק בראש בהתרתן של הבעיות הסבוכות והמורכבות של מעמד, עם וארץ. הוא סייע בשנת 1919 ביצירת המפלגה החדשה אחדות העבודה, שנישתלבה לאחר כך במפלגת מפא"י. באותו זמן היה בין מייסדי "כנסת ישראל". הנציגות הרשמית של הישוב בארץ. בשנת 1927 נבחר ליושב-ראש הוועד הלאומי ובשנת 1944 לנשיאו — עד סיום תפקידו, בי"ד שבט, תש"ט.

באותה תקופה, בשנות העשרים והשלושים, הרבה בן-צבי להשתתף במגביות ובכינוסים. לשם מגבית הסתדרות העובדים ביקר פעמיים באמריקה, בתרפ"ו ובתש"ט ובשמה השתתף בוועידות פועלים בינלאומיות. באישיותו הדגולה, המוסרית והנאצלה עשה רושם על מנהיגי הסוציאליזם העולמי. ז'אן לונגה, נכדו של קארל מארכס וממנהיגי פועלי צרפת, גמר עליו: "חבל שהסבא לא היה נביא ולא חזוה את הופעתו של הסוציאליזם הפלשתינאי עם מנהיגים כאלה בראשו".⁶

באלה לא נסתיימו עיסוקיו הציבוריים, הלאומיים והתרבותיים של י. בן-צבי, שהרי היה חבר בחברה לחקירת ארץ-ישראל, חבר בוועד הפועל של ההסתדרות הצינית ובוועד הפועל של האוניברסיטה העברית בירושלים, מייסד ונשיא המכון לחקר קהילות ישראל במזרח מאז 1948 (בתשי"ג נשתנה שמו ל"מכון בן-צבי"), ועוד.

וכשם שניתעצמו פעולותיו הציבוריות, כך הלכה עבודתו המחקרית וניתגברה. בן-צבי התגדר בתחומי חקירה שסובבו מסביב לשני צירים ראשיים — ובהם חתם גם את עבודת חייו הגדולה: עדות, כיתות ושבטים בישראל ותולדות היישוב, בייחוד מאז הכיבוש הטורקי. עבודתו זו התחיל בקונטרס "הישוב היהודי בכפר פקיעין", שהוציא בשנת תרפ"ב, ושבו הוכיח על יסוד ראיות חותכות על קיומו של ישוב יהודי רצוף במקום הזה מאז בית שני עד ימינו. לחקר הכפרים היהודיים

6. מ. יארבלום: י. בן-צבי בוועידות הפועלים הבינלאומיות, הפועל הצעיר, י"ג אייר,

התקלאיים לפני ההתיישבות החדשה הקדיש את הספר "שאר ישוב" (תרפ"ז). בשנים לאחר מכן ריכז תשומת לבו להרכב התושבים היהודיים לפי מוצאם, יחוסם, עדותיהם ומנהגיהם, וכן גם לדיון מפורט על חלוקת האוכלוסייה הכללית לגזעיה ושבתיה בספרים "אוכלוסינו בארץ" (ורשה, תרפ"ט) ו"אוכלוסי ארצנו" (ורשה, תרצ"ב). י. בן-צבי היה בין החוקרים המעטים בספרותנו, שחקר בצורה יסודית ביותר את העדה השומרונית. ספרו "ספר השומרונים" (תולדותיהם, מושבותיהם, דתם וספרותם), שהופיע בהוצאת שטיבל, תרצ"ה, הוא מן המחקרים היסודיים ביותר ממין זה. אף הקראים והשבתאים ונוסעים יהודיים במשך הדורות זכו למחקרים מיוחדים.

ה

גולת-הכותרת של עבודתו המחקרית של י. בן-צבי הם שני הספרים שיצאו בשנות כהונתו כנשיא ישראל, והם: "נדחי ישראל", שזכה בפרס ביאליק; ו"ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העותומאני", שהופיע בהוצאת מוסד ביאליק בתשט"ו.

הספר "נדחי ישראל" פותח לפנינו חלון רחב אל עולמם של קיבוצי ישראל בארצות האיסלאם. הספר מעשיר את ידיעותינו ומרחיב את דעתנו על תולדותיהן וחייהן, מנהגיהן ותרבותן של העדות היהודיות בגלות ישמעאל. בן-צבי האיר את עברן העשיר של העדות האלה בתימן ובפרס, בצפון אפריקה ובארצות אסיה הקטנה והוא מתחקה על שורשיהן הנעוצים בתקופת בית שני.

י. בן-צבי נתן את דעתו גם על הקיבוצים היהודיים הקטנים והנידחים ביו"ת, כגון: יהודי כורדיסתאן ("האובדים בארץ אשור"); יהודי דגסתאן (היהודים ההרריים בקאוקאז) ויהודי בוכארה, קרים וחבר. הסיפורים הנפלאים על מוצאם היהודי של שבטי אפגניסתן והכורדים ("בני בנימין") מגרים את הדמיון ומפעמיים את הלב.

גם בתולדות יהודי המזרח מתגלה כוח-פלאים זה, ששמר עליהם בכל התנאים ובכל הנסיבות. התיקוה לגאולה חיתה תמיד בלבם גם של השבטים הנידחים ביותר. במשך כמה דורות נישתקעו אחינו הנידחים האלה בתרדמה רוחנית. בן צבי ראה בחוש שהגיעה שעת יקיצתם וחידוש כח יצירתם ובמפעליו הספרותיים ובמעשיו הממשיים סייע להתעוררותם ולזקיפת קומתם הרוחנית.

כספר "נדחי ישראל", כך גם "ארץ ישראל ויישובה", הוא מעין סיכום מקיף ומפורט, רב-אנפין ועשיר-ידיעות של עבודת חייו המדעית של נשיא ישראל. הספר פותח בכיבוש הארץ הטורקי בשנת 1516 ומסיים בהתפתחות הישוב בזמן החדש, עד קץ השלטון העותומאני בשנת 1917. הספר מלא וגדוש חומר ממקורות ראשונים והוא מגלה את בקיאותו העצומה של המחבר וחושו ההיסטורי המובהק.

הכיבוש הטורקי בימי סלים הראשון, שמיגר את שלטון הממלוכים, פתח אפשרויות להתיישבות יהודים בארץ, שלא נתקיימו מאז החורבן. י. בן-צבי סובר שלא הקדים הכיבוש את גירוש ספרד, היו המוני המגורשים נוהרים לארץ-ישראל ואפשר והיו משנים את המזל והמהלך ההיסטורי של עמנו. בינתיים הספיקו

הפליטים להשתקע בארצות-מגוריהם החדשות ורק חלק מהם עקרו את עצמם ממקומות מושבותיהם באימפריה הטורקית ועלו לארץ. אולם גם מעטים אלה חיזקו והרחיבו את היישובים היהודיים הקיימים והביאו לידי תסיסה רוחנית, שלא הייתה קיימת מאז בוטלה ההגמוניה של המרכז בארץ-ישראל לאחר גזירות השלטון הביזאנטיני. את המקום הראשי בתחייה הרוחנית הזאת, שפירנסה את עצמה מכיסופי הגאולה העזים, תפסה צפת הגלילית, שבאמצע המאה השש עשרה היתה גם למרכז כלכלי חשוב.

בן-צבי מסביר את הסיבות לעליונותה של צפת באותה תקופה על פני ירושלים. צפת נהנתה באופן יחסי או מסדרי שלטון תקינים יותר ואף היה לה עורף כלכלי יהודי חשוב, שחסר היה לירושלים. בן-צבי מונה כעשרה כפרים בסביבות צפת, שהיו מיושבים יהודים כשפרעם, כפר יסיף, כפר חנניה, פקיעין ועוד. אולם גם מרכז חשוב זה לא האריך ימים. בסוף המאה הט"ו התחיל לרדת פלאים עד שכמעט עומם זיוו ולא נותר כי אם צל מתקופת הזוהר שלו. כמעט במשך כל ימי השלטון הטורקי לא היו קץ למרידות, פרעות ותיגרות. היישובים היהודים ניפגעו קשה מחוסר הביטחון וההתפרעויות המתמידות. היישובים, שאבנו את כוחם מעליית אחים מארצות הגלות, לא רק שלא יכלו להחזיק מעמד, אלא שהלכו ונידלדלו, וכמה מהם נחרבו לגמרי. המתמרדים והמתפרעים — בדווים, דרוזים, פלחים ומצרים — לא חסו על עמל ישראל ולא על חייהם.

בן-צבי מרחיב את הדיבור גם על התנועות המשיחיות בישראל, שביקשו לקרב את הגאולה ולדחוק את הקץ אם בדרכי דמיון מופלגים, או אפילו בתכסיסים ארציים, וביחוד על תנועת שבתי צבי. מעניין הדבר ששבתי צבי, שביקר בירושלים לא סר אל צפת, ערש הכיסופים המשיחיים כמאה שנה לפני הופעתו. עד כדי כך ירד היישוב היהודי שמה. בן-צבי עומד גם על אישיותו של נתן העזתי, שפילס דרך לתנועה כנביאה ומבשרה. לשבתאים הקדיש מחקרים מיוחדים.⁷ גם פרשת האחים פרחי, וביחוד זו של חיים פרחי, ששימש יועץ לענייני כספים אצל ג'וזף פחה, מושל עכו מטעם טורקיה, בראשית המאה הי"ט, באה על תיאורה המלא.

שני הספרים האחרונים והגדולים של נשיא ישראל מעידים על זיקתו הנפשית לנושאי חקירותיו. מחקריו הם מדעיים-אובייקטיביים, אף-על-פי-כן עולה מהם משאת-נפשו הגדולה: איחוד כל שבטי ישראל עד שיהיו לכולם שפה אחת ולב אחד למען הרמת קרן עמם ומולדתם המשותפת.

7. כגון ספר שירות ותשבחות של השבתאים, מועתק ומתורגם ע"י משה עטיאש. י. בן-צבי הביאו לדפוס והקדים הקדמה על כת השבתאים בשאלוניקי וכתב-היד שלה ("דביר", תש"ח).